

İLĦĀN UNVANININ MOĞOLLAR ARASINDA İLK KULLANIMINA DAİR TESPİTLER*

Reuven Amitai-Preiss**

Çeviren: Mustafa Uyar***

Hülegü (ölümü 1265) ve halefleri, modern araştırmacıların bu hanedanı isimlendirmek için uygun gördükleri *ilĥān* unvanı ile tanınırlardı. *İlĥān*, genel itibariyle “tâbi” veya “boyun eğmiş” *ĥān* manasına gelir¹. Bunun yanında, Hülegü’nün *ilĥān* unvanını benimsediğine dair bir mutabakat yok gibidir. Anlaşılan, bu durum daha ziyade, Hülegü hanedanının tesis edilme şekli üzerindeki münakaşalar ile alakalıdır². Aşağıdaki makalede, meseleyi çözmeyi iddia etmeksizin, bu hususlara ışık tutacak tespitler takdim edilecektir.

Öyle görünüyor ki, *ilĥān* ilk defa 658/1259-60’a ait sikkelerinde görüldüğü üzere, Hülegü’nün, sadece unvanlarından birisi olarak kabul edilmişti³. Yine de, İslâm ve Ermeni kaynaklarında, ıstılahın bu yıldan önce, en

---

* Reuven Amitai-Preiss, “Evidence for the Early Use of the Title *İlĥān* among the Mongols”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Vol. 1, No. 3 (Nov., 1991), s.353-361. Dr. Marcel Erdal (Kudüs), Dr. David Morgan (Londra) ve Dr. Peter Jackson (Keele)’a bu makalenin taslaklarını okuyup değerlendirmelerde buldukları için teşekkür etmek isterim.

** Prof., The Hebrew University of Jerusalem, The Institute of Asian and African Studies.

*** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara.

¹ bkz. A. Mostaert and F. W. Cleaves, “Trois documents mongols des archives secrets vaticanes”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XV (1952), s.452; G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* (Wiesbaden, 1963-75), II, s.207-9, ayrıca bu ıstılahın anlamı üzerinde âlimâne bir değerlendirme de yapmaktadır. “Boyun eğmiş/tâbi *ĥān*”ın son zamanlardaki kullanımı için bkz. T. T. Allsen, *Mongol Imperialism* (Berkeley, 1987), s.48; D. Morgan, *Medieval Persia* (London, 1988), s. 178. *ĥān* unvanı için bkz. L. Krader, “Qan-Qayan and the beginnings of Mongol kingship”, *CAJ*, I (1955), s.17-34; I. de Rachewiltz, “Qan, Qa’an and the seal of Guyuk”, in K. Sagaster and M. Weier (eds), *Documenta Barbarorum: Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag* (Wiesbaden, 1983), s.272-81.

² bkz. Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 47-9; P. Jackson, “The dissolution of the Mongol Empire”, *CAJ*, XXXII (1978), s. 208-35; D. Morgan, *The Mongols* (Oxford, 1986), s. 148-9; *idem*, *Medieval Persia*, s. 58-60.

³ bkz. N. Amitai-Preiss and R. Amitai-Preiss, “Two notes on the protocol on Hülegü’s coinage”, *Israel Numismatic Journal*, baskıda.

eskisi 1255 yılına ait olmak üzere, kullanıldığına dair çok sayıda örnek vardır⁴. Ancak, *ilḥān* ıstılahının 1260 öncesinde kullanımına dair bu misallerin, kronolojik bir hata neticesinde ortaya çıkmış olması da mümkündür. Diğer bir tabirle, eserlerini 1260'tan sonra kaleme alan muasır müellifler, kendi zamanlarında rayiç olan bu ıstılahı, bu yıldan önceki olayları tasvir ederken de kullanmış olabilirler. Diğer taraftan, kesin bir şekilde 1260 öncesine ait iki örnek tespit edilmiştir; bunlardan İbn Şeddād'ın kaydı tafsilatlı biçimde değerlendirilirken, Vaşşāf tarihinde yer alan ikincisi ise daha kısa olarak münakaşa edilecektir. Şunu ehemmiyetle kaydetmek gerekir ki, Hülegü'nün bu unvanı, kardeşi Mōngke Kaan'ın onu 1251'de İslam dünyasındaki Moğol fütuhatını sürdürmesi için gönderdiği sırada ondan aldığına dair bir kayıt henüz bulunamamıştır⁵.

İzz el-Dīn Muḥammed b. 'Alī ibn Şeddād el-Ḥalebī (613-84/1217-85)'nin kaydına, Moğolların 657/1258'de Meyyāfāriḳīn kentini kuşattıkları sırada gerçekleştirdiği elçilik vazifesini tasvir ettiği metinde rastlamaktayız. İbn Şeddād, yüksek mevki sahibi bir devlet görevlisi sıfatıyla uzun müddet hizmet ettiği Ḥaleb ve Dımaşḳ'ın son Eyyübī hâkimi el-Nāşır Yūsuf tarafından bu göreve yollanmıştı. Vazifesinden 657/1259 baharında döndü. Ertesi yıl vuku bulan Moğolların Suriye istilası sırasında İbn Şeddād, Mısır'a kaçtı ve nihayet Sultan Baybars (658-676/1260-1277)'in hizmetine girdi. Burada, 684/1285 tarihinde vefat etti⁶.

İbn Şeddād, telif ettiği iki eseriyle oldukça meşhurdur. Bunlardan birincisi, *Ta'riḥ el-Melik el-Zāhir* ya da *el-Ravz el-Zāhir fī Sīret el-Melik el-Zāhir* başlığını taşıyan ve sadece ikinci kısmı günümüze kalabilen Sultan Baybars'ın biyografisidir⁷. İkinci eseri, birçok ciltten müteşekkil, *el-A'lāḳ el-*

⁴ R. W. Thomson, "The historical compilation of Vardan Arewelc'i", *Dumbarton Oaks Papers*, XLIII (1989), s.217-18 (=E. Dulaurier, "Les Mongol d'après les historiens arméniens", *Journal asiatique*, 5. Seri, XVI [1860], s.290, 292); Cuveynī, *Ta'riḥ-i Cihān-Guṣāy*, ed. M. M. Kazvīnī, iii (Leyden ve London, 1937), s.130, 136 (çeviri, J. A. Boyle, *History of the World Conqueror* [Manchester, 1958], II, s.632, 636). Bu bulgu, Amitai-Preiss tarafından teferuatıyla ele alınmıştır, Amitai-Preiss "Two notes". İbn el-İbrī (Bar Hebraeus), *Ta'riḥ muḥtaşar el-duvel*, ed. A. Şālihānī (Beyrut, 1890), s.486, 658 yılı başları/1259 Aralık ayında Moğolların Suriye işgalinin başlangıcını tasvir ederken "Hülegü *ilḥān*" diye yazmaktadır.

⁵ Cf. Allsen, *Mongol Imperialism*, s.47-49.

⁶ Biyografiler için bkz. Y. Koch, "İzz al-Dīn ibn Shaddād and his biography of Baybars", *Annali dell' Istituto Universitario Orientale* (Naples), XLIII (1983), s.250-3; D. Sourdel, "İbn Shaddād", *EP*, III, s.933; İbn el-Şuḳā'ī, *Tālī kitāb vefāyāt el-a'yān*, ed. J. Sublet (Dımaşḳ, 1974), s.145-6.

⁷ Bu çalışma, A. Huṭayt tarafından neşredilmiştir: *Ta'riḥ el-melik el-Zāhir* (*Die Geschichte des Sultans Baibars*) (Wiesbaden, 1983). Başlıklar için editörün s.19'daki değerlendirmelerine ve yine Koch, s.249, n.1'e bakınız.

*Haṭıra fī Zīkr Umerā el-Şām ve'l-Cezīra*⁸ adlı tarihî coğrafya kitabıdır. Son eserinin üçüncü cildi, günümüzde kuzey Irak, güneydoğu Anadolu ve kuzeydoğu Suriye bölgelerinde yer alan el-Cezīre'ye tahsis edilmiştir. İbn Şeddād, Meyyāfāriḳīn tarihi hakkında yazdığı uzun takdiminde, o sırada şehri kuşatmakta olan Moğollara yaptığı, yukarıda zikri geçen ziyaretini tasvir etmektedir⁹. Yeri gelmişken, birçok araştırmacı bu metnin bazı detaylarını özetle iktibas ederken, hiçbiri bunun *ilhān* unvanı hakkında önemli bir tanıklık teşkil ettiğine dikkati çekmemişlerdir¹⁰.

İbn Şeddād'ın görevlendirilmesinin arkasında, Hülegü'nün Bağdad'ı fethettikten hemen sonra (Şafer 656/Şubat 1258) oğlu Yoşmut'u Dicle Nehri'nin doğusundaki Meyyāfāriḳīn'i zapt etmek üzere göndermesi vardır. Kentin Eyyübī hâkimi el-Melik el-Kāmil Muḥammed b. el-Muzaffer Gāzī, 650/1253'ten itibaren Moğollara tâbi idi. Ancak el-Kāmil bununla mütenakız biçimde, Hülegü'nün bölgeye yaklaşmasıyla bütün isyan alametlerini göstermişti: Askerî birlik gönderip Bağdad'ın fethine iştirak etmesi hususunda Hülegü'nün çağrısına riayet etmemiş; ardından, sembolik de olsa Moğollara sadakat göstermeyi reddetmişti. Bar Hebraeus, el-Kāmil'in, Moğol yetkililerini (*şehānī=şahne*'nin çoğulu) şehrin dışına sürdüğünü kaydeder. Çok geçmeden Hülegü'nün sabrı tükendi, 656/1258 güzünün sonunda, kenti zaptetmek üzere bir ordu gönderdi. el-Kāmil, kuşatmanın başlamasından evvel el-Nāşır ile Suriye'de görüşüp yardım sözü almıştı¹¹. el-Nāşır'dan gelecek yegane yardım, hakikatte, İbn Şeddād el-Ḥalebī riyasetinde bir heyetin gönderilmesi idi; bu

⁸ Vol. I, pt. I, *Ta'rīḥ Ḥalab*, D. Sourdel tarafından, (Dımaşk, 1953); bu cildin diğer kısmı ise A.-M. Eddé tarafından "La description de la Syrie du Nord de 'Izz al-Dīn ibn Şaddād", *Bulletin d'études orientales*, XXXII-XXXIII (1980-1), s.265-402. Vol. II, pt. 1, *Ta'rīḥ medīnet Dımaşk*, ed. S. Dehhān (Dımaşk, 1956)'da yapılmıştır; pt. 2, *Ta'rīḥ Lubnān el-Urdun ve-Filişīn*, ed. S. Dehhān (Dımaşk, 1963). Vol. III, *Ta'rīḥ el-Cezīre*, adlı eserin, Y. 'Abbāra (Dımaşk, 1978) tarafından iki kısım halinde edisyonu yapılmıştır.

⁹ İbn Şeddād, *A'lāk*, III, 2. kısım, s.491-9. 'Abbāra'nın edisyonu, Bodleian Marsh 333 elyazması, 115b-118a varakları ile mukayese edilmiştir. Bu kısmın, inceleme fırsatı bulamadığım ikinci bir elyazma nüshası mevcuttur: MS. Berlin 9800 (Ahlwardt Kataloğu).

¹⁰ H. F. Amedroz, "Three Arabic MSS on the history of the city of Mayyafariḳīn", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1902, s.806-8; Cl. Cahen, "La Djazira au milieu du treizième siècle d'après 'Izz-ad Din Ibn Chaddād", *Revue des études islamiques*, VIII (1934), s.123; L. Ilisch, *Geschichte der Artuqidenherrschaft von Mardin zwischen Mamluken und Mongolen, 1260-1410 AD* (Ph.D. dissertation, Westfälische Wilhelms-Universität, Münster, 1984), s.32-3. Bu pasaj Amitai-Preiss tarafından özetle zikredilmiş, fakat ehemmiyeti kâmilan ortaya konulmamıştır, bkz. Amitai-Preiss, "Two notes".

¹¹ Bu olaylar için bkz. Amedroz, "Three Arabic MSS", s.805-6; Cahen, "La Djazira", s.121-3; R. S. Humphreys, *From Saladin to the Mongols* (Albany, 1977), s.334-5, 340-1, 344; J. A. Boyle, "Dynastic history of the İl-khāns", *Cambridge History of Iran*, V, ed. J. A. Boyle (Cambridge, 1968), s.349-50; İbn el-İbrī, s.483.

heyetin görevi, Moğollar ile Meyyāfāriḳīn hususunda arabuluculuk yapmak ve onları kenti alma teşebbüslerinden vazgeçmeye iknâya çalışılmak idi.

İbn Şeddād'ın verdiği malumat, eserinin çeşitli kısımlarına dağılmış vaziyettedir; bu malumattan ilki, Şalāh el-Dīn'in torunun da yer aldığı heyet ile yola koyulmasıdır. Yanlarına Yoşmut için hediyeler (1.500 dinar, mücevher ile müzeyyen bir kemer ve kılıç) alarak, 1 Muḥarrem 657/29 Aralık 1258'de Dimaşq'tan ayrıldılar. Kuzey Suriye boyunca ilerleyip, iki hafta sonra Haleb'e ulaştılar. Yola çıkmalarından bir hafta sonra, 28 Muḥarrem 657/25 Ocak 1259'da Harrān'a ulaştılar ve burada üç gün ikamet ettiler. Sonraki üç gün içinde de Mārdīn'e geldiler ve buranın Artuklu hâkimi el-Melik el-Sa'īd Gāzī'ye, Moğollara karşı ne yapılması gerektiği hususunda onun tavsiyelerini talep eden el-Nāsır'ın mesajını, sözlü olarak iletiler. el-Sa'īd, bu talebi reddetti¹². Bunun üzerine İbn Şeddād ve maiyetindekiler, seyahatlerinin son ayağı olan Meyyāfāriḳīn'e doğru yola çıktılar. Dicle'nin her iki kıyısında, Moğol birlikleri ile iki defa karşılaştılar. Yolculuklarına devamla, üçüncü defa bir Moğol birliğine rastladılar. Buradan itibaren İbn Şeddād'ın rivayeti, tercüme olarak verilecektir:¹³

Bir grup Moğol bize doğru geldi, yanlarında şamanlar (*kāmāt*) vardı¹⁴. Hepimizi ve yanımızdaki hayvanları yokladılar. İki yanda ateş yakıp, bir taraftan bize değenekler ile vurarak bizimle birlikte ateşlerin arasından geçtiler¹⁵. Kumaşların kontrolü sırasında, bir parça yaldızlı *Hiṭā'ī*¹⁶ kumaşı alıp

¹² el-Sa'īd ve Moğollar ile olan ilişkileri için bkz. Ilich, *Geschichte der Artuqidenherrschaft*, s.28-40.

¹³ Yukarıda hülâsa edilen kısım, İbn Şeddād'dan nakildir, *A'lāk*, III, 491-2; tercüme, 492-5 numaralı sayfalardadır.

¹⁴ Bu, Moğolca *bö'e*'nin Türkçe müteradifidir (>Türkçe *böğü*). bkz. J. A. Boyle, "Turkish and Mongol shamanism in the Middle Ages", *Folklore* (London), LXXX (1969), s.178, tekrarı J. A. Boyle, *The Mongol World Empire* (London, 1977), art. XXII; G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford, 1972), s.625; Doerfer, III, s.402-6. Arapça çoğul eki *-āt*'in yabancı kelimelerde kullanımı için bkz. W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*, 3rd ed. (rpt., Cambridge, 1986), I, s.198. Bu ekin insanları kasteden Moğolca bir kelime kullanılışına dair benzer bir örnek ise *qarāvūlāt* (>*qarayul*, "gözcü")'tur, K. Lech (ed. ve trc.), *Das Mongolische Weltreich: Al-'Umarī's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-absār fī mamālik al-amṣār* (Wiesbaden, 1968), s.18 (Arapça metin)

¹⁵ Moğolların ziyaretçi ve elçileri arındırma âdeti, kaynaklarda açıkça doğrulanmaktadır; Boyle, "Turkish and Mongol Shamanism", s.183-4'deki örnekler yanında bkz. John of Plano Carpini, A. van den Wyngaert, *Sinica Franciscana*, vol. I (Quaracchi-Florence, 1929), s.41; C. Dawson (ed.), *The Mongol Mission* (London, 1955), s.12'deki tercüme.

¹⁶ Yāḳūt (*Mu'cem el-Buldān*, ed. F. Wüstenfeld [Leipzig, 1866-73], I, s.822)'a göre, *Hiṭā'ī*, Tebriz'de imal edilen bir tür kumaş idi. Bu ifadeden, kumaşın başka yerlerde imal edilmediğini farzetmek için bir sebep yoktur. Ayrıca bkz. R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes* (Leiden, 1881), I, s.381a. İlave örnek için bkz. İbn Fazl Allāh el-'Umarī, *Mesālik el-Ebṣār fī Memālik el-Eṣṣār: Devlet el-Memālik el-Ülā*, ed. D. Krawulsky (Beirut 1986), s.100. Cüzcanī,

bir kol (*zirā*) uzunluğunda kestiler. Bundan daha küçük parçalar keserek yere attılar ve ateşe verip yaktılar¹⁷. Bunun ardından: “*İlhān*¹⁸ bu gece burada dinlenmenizi emrediyor, ona yarın geleceksiniz.” dediler. Uyandıığımızda, bir grup bize gelerek yanımızdaki hediyeleri aldı. Hediyeleri önümüzde taşıyarak onları takip etmemizi söylediler. Huzuruna vardığımızda, gelişini tebrik ve [Moğolların] el-Cezire’de yaptıkları yağma ve kıtalden şikâyet eden mesajı kendisine ulaştırdık. [el-Nâsır Yûsuf’un] sadakatini, kendi hür iradesiyle yirmi yıl önce¹⁹ [Moğollara] tabi olduğunu hatırlatan [mektubu], gönderdiği²⁰ fakat kendisine hiçbir fayda getirmeyen hediye ve paraları takdim ettik. [Moğollar] mesajı dinledikten sonra, kaldığımız yere gitmek üzere ayrılmamıza izin verdiler. Ertesi gün tekrar gelerek, bize hitaben çok kaba sözler sarf ettiler: “Halkınız bize karşı gelip savaşa girişmişti. el-Cezire’ye, düşmanlarımız olan Türkmenler ve Bedevîleri (*el-‘Arab*) takip dışında bir maksatla girmedik” dediler. Ben, Harrân şehrinden aldıklarımı ve zararın tazminini talep ettim. “Bize adil davranmazsanız, [size olan] sadakat[imizden] ayrılırız” dedim. Bu, onları

Tabakât-i Nâsirî, ed. ‘A. H. Habîbî (Kâbil, 1343 Ş.), II, s.103; tr. H. G. Raverty *Tabakât-i Nâsirî* (London, 1881: rpt. New Delhi, 1970), II, s.966, *hiṭā’î*’yi bir çeşit ipek kumaş (*kazz* veya *hazz*) ile alakalı şekilde izah etmektedir. *Hiṭā’î* nin, Kuzey Çin’de Liao Hanedanı (907-1124)’nı tesis eden ve isimleri kuzey Çin ile eşanlı hale gelen Mançuryalı Hitanlardan türediği açıktır. Diğer taraftan bu kelime, Hitaylı haleflerinin Mâverâünnehr’in doğusundaki bozkırlarda tesis ettikleri Kara Hitaylardan alınmış da olabilir. Metinde anlatılan *hiṭā’î*, muhtemelen, gerçekte kuzey Çin’den ithal edilen mamulün taklidi olup bir cins ipektir. Bu sebeple, yukarıda zikri geçen “yaldızlı *Hiṭā’î*” kumaşı, “sırmalı ipek/brokar” şeklinde tercüme edilmeliydi.

¹⁷ Bu, Ateş Tanrısı’na takdimde bulunmanın bir şeklidir. Moğol ateş kültüründe ipek parçaları ve başka nesnelere, ateşe atılmak suretiyle takdim edilirdi. Bununla beraber, kumaş takdimini seçilmiş kemikler, beyaz bir koyunun içyağı, tereyağı ve şarap takdimi takip ederdi. İbn Şeddâd’ın rivayetinin diğerlerinden farkı, burada sadece kumaşın takdim edildiğinin söylenmesidir. bkz. N. Poppe, “Zum Feuerkultus bei den Mongolen”, *Asia Major* (Leipzig), II (1925), s.130-45, özellikle s.140-4; W. Heissig, *The Religions of Mongolia*, tr. G. Samuel (London, 1970), s.69-76. P. Ratchnevsky, “Über den mongolischen Kult am Hofe der Grosskhane in China”, Louis Ligeti (ed.), *Mongolian Studies* (Amsterdam, 1970), s.426-9, ipek ve diğer eşyanın, Çin’deki Yuan idarecileri tarafından bazı ayinlerde kullanıldığı hakkında bilgi vermektedir. Bu mevzu üzerine konuştuğum Prof. W. Heissig, Prof. P. Buell ve Prof. E. Endicott-West’e, bana sırasıyla yukarıdaki üç kaynağı işaret ettikleri için minnettarım.

¹⁸ ‘Abbâra edisyonunda, unvan iki kelime şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte Bodleian nüshasında unvan tek kelime halindedir.

¹⁹ el-Nâsır Yûsuf’un Moğol Hanı’na 643/1245-6 tarihinde gönderdiği elçi heyeti için bkz. İbn Şeddâd, *A lāk*, III, pt. 1, s.237; Cuveynî, i, s.205, 212 (tr. Boyle, I, s.250, 257); İbn el-İbrî, s.448. el-Nâsır Yûsuf’un 648/1250’deki ziyareti için bkz. Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, s.334-5 ve s.466, n.40-41.

²⁰ ‘Abbâra, s.493: *yeb ‘aşuhu*; editör, orijinal nüshada *nab ‘aşu* şeklinde geçtiğini söylemektedir. Hakikaten, varak 116a’da *nab ‘aşuhu* şeklinde okunmaktadır. İşin özünde râvinin, kelimeyi yazarken üçüncü şahıs dolaylı anlatım ibaresi kullanacak yerde, metnin tamamında geçtiği gibi, kalemi sürçerek birinci şahıs ibaresi ile yazdığı anlaşılmaktadır.

öfkelenirdi ve şöyle dediler: “Bu sözlerle *İlhān*’ın karşısına çıkacak kaç adamınız var?” Arkasından bizi nezaketsizce ayağa kaldırıp cesetleri [görelim diye] götürdüler. “Akıllı olmazsanız, sizin sonunuz da böyle olur” dediler.

Meyyāfāriḳīn Hâkiminin Mümessilleri ile Aramda Geçenlerin Zikri: Moğolların, Meyyāfāriḳīn’e vardıklarında, onun²¹ [gelip] itaat arzetmesini istediklerini ve onu hatalı bulduklarını daha önce söylemiştik. Onun [kentte] olduğunu öğrenince, [yukarıda] zikrettiğim münakaşadan iki gün sonra beni alıp götürdüler. Bana: “Meyyāfāriḳīn hâkimi seni çağırıyor” dediler. “Onunla bir işim yok” dedim. [Moğollar]: “Bizim hatırımız için gideceksin” dediler. “Efendim bana, bunu yapmam için emir vermedi” diye cevapladım. “Ona gitmekten başka çaren yok” dediler. “Onunla karşılaştığımda ona ne diyeceğim?” diye sordum. “‘el-Melik el-Nāşır’ın nezdinden senin için aracılık yapmak üzere geldik, *İlhāna* gidip ona muti olacaksın’ de” dediler.

Metnin geri kalanı ilginç, ancak mevzu dışıdır; bu yüzden kısaca özetlenecektir. Moğollar, netice itibarıyla, İbn Şeddād’ı kendileri ve el-Kāmil arasında bir arabulucu rolü oynamaya ikna ettiler. İbn Şeddād, el-Kāmil’in vergi vermesi şartını da kapsayan, her iki tarafın da razı olacağı bir formül buldu. Moğollar oradan ayrılmak için hazırlık yaptılar, fakat hemen ardından yeniden saldırıya geçtiler ve kuşatma devam etti. Ancak bu sırada İbn Şeddād çoktan gitmişti; bununla birlikte, ayrılmadan önce, kendisine Şālihiyye’nin²² kuvveti hakkında soru soran Yoşmut (ismini kaydeder) ile görüşmüştü. İbn Şeddād Mārdīn yoluyla, şimdi artık el-Nāşır Yūsuf ile Moğollara karşı ortak siyaset takip etmeye gönüllü olan el-Sa’īd’in bulunduğu Suriye’ye döndü. Müellif Haleb’e ilerledi, buradan güneye yönelerek Filistin’de, 1259 Mayıs’ı sonlarında el-Nāşır Yūsuf ile görüştü²³.

Bu metin, birkaç bakımdan önemlidir. Evvela bu, bir müverrihin müstakilen tarihî bir sima haline gelişinin bir örneğidir. İkincisi, önceki ve sonraki sayfalarda görüldüğü gibi, Meyyāfāriḳīn kuşatması ve nihayetinde teslim oluşu hakkında, bize büyük oranda orijinal malumat sağlamaktadır. Üçüncüsü, Moğol Şamanist geleneği hakkında başka bir yerde zikredilmeyen

²¹ Meyyāfāriḳīn hâkimi el-Kāmil Muḥammed.

²² Şālihiyye, Mısır ve Suriye’nin bir önceki Eyyübî hâkimi el-Şāliḥ Eyyüb’un (ö. 647/1249) memlûklarıdır. Şālihiyye’nin en seçkin unsuru, Bahriyye koludur; bazı kaynaklarda bu iki isim eşanlamlı kullanılmaktadır. Şālihiyye/Bahriyye, Eyyübî hâkimiyetinin 648/1250’de Mısır’da sona erip Memlûk Devleti’nin kurulmasının müsebbibidir. Bu, çok sıkıntılı bir döneme denk gelmişti ve İbn Şeddād’ın görevi sırasında Bahriyye’nin büyük kısmı, müstakbel sultan Baybars liderliğinde Suriye’de bulunmuştu. bkz. R. Irwin, *The Middle East in the Middle Ages: the Early Mamluk Sultanate 1250-1382* (London, 1986), s.18-22; A. Levanoni, “The Mamluks’ ascent to power in Egypt”, *Studia Islamica*, LXXII (1990), s.124-5.

²³ Bu özet *A’lāḳ*, III, s.495-9’da bulunur.

ilginç detayları vermektedir. Ayrıca, bu meyanda, *ilhān* unvanının mükerreren kullanılması dikkatimizi çekmektedir. Şöyle ki, İbn Şeddād'ın konuştuğu, kim oldukları bilinmeyen Moğol grubu, yeri geldiğinde liderlerini o şekilde zikretmişlerdi. Bu unvanın gelişigüzel ve tekrar eden tarzda kullanılması, Moğol liderinin devamlı surette bu ıstılah ile anıldığına işaret eder. Bu durum, İbn Şeddād üzerinde belirgin bir şaşkınlık meydana getirmemiştir. Burada, gözlemlerini az çok kelimesi kelimesine aktardığı konusunda bizi temin etmesine rağmen, İbn Şeddād'ın kaydının, kaleme alındığı (679/1280-1)²⁴ zamanın dilini değil, hakkında yazıldığı dönemin dilini yansıttığına dair küçük bir şüphe de bulunmaktadır. Bununla birlikte, diyalogların hangi dilde yapıldığı da merak konusudur. Moğolların Arapça bildikleri kuşkuludur; İbn Şeddād'ın Moğolca konuşmuş olması da muhtemel değildir. Buna dair herhangi bir rivayet olmamasına rağmen, taraflar bir tercüman aracılığı ile konuşmuş olmalıdırlar²⁵. Mülakatın Türkçe yapılmış olması da muhtemeldir: İbn Şeddād, Suriye'deki Türk ümera ile münasebeti dolayısıyla, muhtemelen biraz Türkçe biliyordu; muhatap aldığı kişiler de aynı şekilde: “Moğol” askerlerinin çoğunun hakikatte Türk oldukları malumdur ve diğerleri de Türkçe konuşuyor olabilirlerdi²⁶.

Mamafih, İbn Şeddād'ın rivayeti, ilk anda görüldüğü gibi kolay anlaşılır değildir. *İlhān* ıstılahı, tam olarak kimi kastetmektedir? İbn Şeddād'ın görüştüğü Moğollar, bu ıstılahı Yoşmut için kullanmış olamaz mı? Öyle de olabilir; çünkü Reşid el-Din'den anlaşıldığına göre, Hülegü bu sırada Meyyāfārikin'de değil, aslında, Azerbaycan'daki *ordusunda* (*karargāh*) idi: Bağdad'ın fethinden sonra Hülegü, 23 Şafer 656/12 Mart 1258'de şehirden ayrılarak ilk önce, Bağdad'ın 60 km kuzeydoğusunda bulunan Hāniķān'daki *ordusuna* gitmişti²⁷. Ardından 11 Rebī' el-aķīr/7 Nisan 1258'de kuzeye

²⁴ *Age.*, s.510.

²⁵ Tercümanların Moğol İmparatorluğu'ndaki mühim rolü için bkz. D. Sinor, “Interpreters in medieval Inner Asia”, *Asian and African Studies* (Hayfa), XVI (1982), s.292-320. Bununla birlikte Sinor, Moğol İmparatorluğu'nun Ortadoğu kesimindeki tercümanlar hakkında detaylı malumat vermemiştir, ancak burada da buna benzer görevliler bulunmuş olmalıdır. Fransisken Rubrucklu William (burada; Wyngaert, s.203; çeviri, P. Jackson and D. Morgan, *The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke, 1253-1255*, Hakluyt Society, 2nd. Ser, vol. 173 [London, 1990], s.118 [= Dawson, *The Mongol Mission*, s.119]) 125'te, Sartak'ın güney Rusya'daki karargāhında Türkçe ve Arapça bilen Ermeni keşişlere ve bunlar yanında Süryancaya da vākıf başka birine rastladığını yazmaktadır. Ermeniler, Arapça konuşulan memleketlerde Hülegü'nün orduları için tercüman olarak hizmet vermişlerdir.

²⁶ bkz. D. Ayalon, “The Great Yāsa of Chingiz Khān. A re-examination”, Pt. CI, *Studia Islamica*, XXXIV (1971), s.126.

²⁷ Reşid el-Din, *Cāmi' el-tevāriķ*, vol. III, ed. A. 'Alizāde (Bakü, 1957), s.62; cf. İbn Kaşir, *el-Bidāye ve'l-nihāye* (rpt., Beyrut, 1977), XIII, s.203, Hülegü'nün Cumādā el-ülā 656/Mayıs-Haziran 1258'de Bağdad'dan ayrıldığını söyler.

ilerleyerek Hemedân'ın kuzeyindeki ağırlıklarına (*ağrūk*) ulaştı²⁸. Bu yılın Receb ayınının 29'unda (22 Temmuz 1258) Hülegü, Azerbaycan'daki Merâğa'da idi²⁹. Reşid el-Dîn'e göre, Suriye güzergâhı üzerindeki Diyâr Bekr bölgesine girdiği 657/1259 güzüne kadar bu eyaletten ayrılmamıştır³⁰. Hülegü'nün (o sırada) Meyyâfâriķin'de olmadığına dair diğer bir kanıt da, İbn Şeddâd'ın hediye ile babasına değil, Yoşmut'a gönderilmesidir; eğer babası orada olsaydı, bu, düşünülmesi dahi imkânsız bir protokol ihlali olurdu. Buradan anlaşıldığına göre *ilḥān* istilâhı, Meyyâfâriķin'deki Moğol kumandanı Hülegü'nün oğlu Yoşmut için kullanılmıştır.

Yukarıda ileri sürülen görüşe itirazlar olabilir. Evvela, Hülegü'nün o sırada bulunduğu mevki, Reşid el-Dîn'in bizi ikna etmeye çalıştığı kadar kesin olmayıp onun ifadesi, şüpheden tamamen azade değildir. Reşid el-Dîn'in, Meyyâfâriķin kuşatmasının başlangıcını, Hülegü'nün Azerbaycan'dan Suriye'ye doğru yola çıktığı 22 Ramazân 657/12 Eylül 1259³¹ sonrası olarak verir; hakikatte bu kuşatma aylarca önce başlamıştı (yukarıya bkz.). Bu sebeple Reşid el-Dîn'in verdiği kronoloji, biraz kuşku vericidir. Müellifin, muhasaranın başlangıcını Hülegü'nün Azerbaycan'dan ayrılmasından sonraya koyması sebebiyle, ayrılma tarihi öne, hatta İbn Şeddâd'ın Meyyâfâriķin'e ziyaretinin zamanına çekilebilir. Ancak, bu iddiayı destekleyecek bir delil yoktur³².

Diğer taraftan Hülegü, Suriye'ye doğru sefere çıkmadan önce bölgeyi ziyaret etmiş olabilir ve Reşid el-Dîn bunu karıştırmış, muhasaranın başlangıcı ile Hülegü'nün Suriye seferini çakıştırmış olabilir. Gerçek şudur ki, Reşid el-Dîn'in 657 Ramazân'ından önceki aylarda Hülegü'nün tam olarak nerede bulunduğunu söylememesi, onun bütün bu müddet zarfında Azerbaycan'da

²⁸ Reşid el-Dîn, s.63-4.

²⁹ Reşid el-Dîn, s.65, Hülegü'nün bu tarihte, Müsul hâkimi Bedr el-Dîn Lu'lu' ile Merâğa'da görüştüğünü yazar. Muasır müellif İbn Vâsıl, *Mufarric el-kurûb*, MS. Bibliotheque Nationale ar. 1703, fol. 140a, Hülegü'nün güzergâhını basitçe verir: Moğollar Bağdad'ı aldıktan sonra Azerbaycan'a gittiler. el-Yünîni, *Zeyl mir'at el-zamân* (Haydarabad, 1954-61), I, s.91, muhtemelen İbn Vâsıl'ı takiple benzer malumatı vermektedir.

³⁰ Reşid el-Dîn, III, s.68; Boyle, "History of the İl-khâns", s.350: Hülegü Azerbaycan'dan 22 Ramazân 657/12 Eylül 1259'da ayrıldı.

³¹ *Age*.

³² Hülegü'nün, onun Azerbaycan'dan ayrılışına dair Reşidüdin tarafından verilen tarihten daha önce, fakat İbn Şeddâd'ın bölgeyi ziyaretinden daha sonra el-Cezîre'ye hareket ettiğine dair veriler vardır. XV. asır müellifi İbn Tağrî Birdî, *el-Nucüm el-Zâhire fi el-Ta'rîḥ Mişr ve el-Kâhire*, (rpt., Kahire, tarihsiz), VII, s.54'te, 657/1258-9 yılında, Memlûk kumandanı (kısa süre sonra sultan olacak) Kıtuz'un Mısır'da bulunduğu ve Bahriyye'nin Suriye'deki zaferini kulladığı sırada (Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, s.343'e göre, bu zafer 1259 [Receb 657/ Temmuz 1259] yazında gerçekleşmişti.), Hülegü'nün el-Cezîre'deki Diyâr Bekr güzergâhında yer alan Âmid'de olduğu haberinin geldiğini söyler. Hülegü'nün el-Cezîre'ye doğru olan güzergâhı için yine bkz. Humphreys, *age*, s.344.

bulduğu anlamına gelmez. Gerçekte Tebrîz ile Meyyâfâriķîn arası, kuş uçuşu yaklaşık 250 km'lik bir mesafedir; bu mesafe, göçer bir hükümdar için fazla olmayıp uzun süren bir kuşatma sırasında oğlunun faaliyetlerini teftiş etmek istemiş olması da makuldür. Ancak, bu iddia oldukça nazarıdır ve İbn Şeddâd'ın Meyyâfâriķîn'i kuşatan Moğolları ziyareti sırasında Hülegü'nün, bu şehir civarında bulunduğu dair bir temel teşkil etmez.

Belki, Hülegü'nün bazı bakımlardan oğlunun muhasarayı yönetme tarzını beğenmeyerek, harekâtın idaresini devralmak üzere Meyyâfâriķîn'e geldiği şeklindeki Cûzcânî'nin kaydı, bu iddiayı teyit edilebilir³³. Ancak bu bilgi tarihsiz olup, Hülegü'nün Suriye'ye seferi sırasında bölgeye gelişine işaret ediyor olabilir. Moğol yanlısı muahhar Fars müellifleri gibi, muasır Arap ve Ermeni müverrihlerinin, Hülegü'nün muhasarada bulunduğu dair kayıtları yok iken, yalnızca bu rivayete istinaden, Hülegü'nün Suriye seferine çıkmadan evvel Meyyâfâriķîn'e bir ziyaret gerçekleştirdiği iddia edilemez. Cûzcânî, her ne kadar bu olayların muasırı olsa da, eserini o sırada Delhi'de, muhasaradan uzak bir yerde telif ediyordu. Cûzcânî'nin malumatına inanmak gerekir ise, bunu Hülegü'nün 1259 yazı veya güzünde kentten geçişine yormak gerekir.

Belki de Hülegü'nün Meyyâfâriķîn'i daha önce ziyareti hakkındaki daha ikna edici delil, el-Yünînî (ö. 726/1326) tarafından kaydedilmiştir; İbn Şeddâd'ın (684/1285) terceme-i halini yazarken *ve-kâne min havâşş el-melik el-Nâşir Şalâh el-Dîn Yûsuf b. Muḥammed ve-teressele 'anhu ilâ Hülâkû ve-ğayrihi min el-mulûk...* ("el-Nâşir Şalâh el-Dîn Yûsuf b. Muḥammed'in çok yakın adamlarındandı ve onun adına Hülegü'ye ve diğer hükümdarlara elçi olarak gidip gelmişti")³⁴ demektedir. Bu haber tarihsizdir, ancak İbn Şeddâd'ın Moğollara gerçekleştirdiği başka bir ziyaret de bilinmemektedir. İbn Şeddâd'ın kaydından, müellifin Meyyâfâriķîn bölgesinden daha doğuya gitmediği açıkça anlaşılmaktadır. Bu takdirde, el-Yünînî'nin rivayeti doğru ise, Hülegü'ye giden elçilik heyetinin bu tarihlerde Meyyâfâriķîn yakınlarında gerçekleştiği, ilk bakışta görülecektir. Fakat, bu iddiaya karşı şu görüş de ileri sürülebilir: İbn Şeddâd, Yoşmut'u ismen zikrettiği halde, neden Hülegü için bunu yapmamıştır?³⁵ Filhakika, İbn Şeddâd huzuruna varmadan önce Hülegü ansızın oradan ayrılmamış olsaydı, onun adını zikretmemesi mümkün gözükmemektedir. Yukarıda söylenildiği gibi, Hülegü oradan ayrıldığında, İbn Şeddâd, Meyyâfâriķîn'de olduğu bilinen Yoşmut'a hediye getirmiş bulunuyordu. Bütün bunlardan, Hülegü'nün hiçbir şekilde kentin yakınlarında olmadığı neticesi çıkarılabilir. Anlaşılan el-Yünînî, "İbn Şeddâd Hülegü'ye elçi

³³ *Ṭabakât-i Nâşirî*, II, s.203; tr. Raverty, II, 1272-3, bu beyanın salâhiyetini, münakaşa mevzuu haline getirmektedir.

³⁴ el-Yünînî, IV, s.270. Bu ifadenin daha kısa bir özeti, Ḥalîl b. Aybek el-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, IV, ed. S. Dederling (İstanbul, 1959), s.190'da bulunmaktadır.

³⁵ *A'lâk*, III, s.497.

olarak gönderildi” diye yazarken, aslında, “Moğollara gönderildi” demek istemişti. el-Yūnīnī’nin, görevin teferruatını bilmeyişi sebebiyle, “Hülegü’ye gönderildi” diye yazması, gidilen yeri anlatması bakımından en vazih ve doğru tercih idi.

Kısaca, tezat bazı rivayetlere rağmen İbn Şeddād’ın, Meyyāfārikīn’de Hülegü ile değil, oğlu Yoşmut ile görüştüğü neredeyse kesindir. Bu durumun doğal neticesi olarak, İbn Şeddād’ın konuştuğu Moğollar, *ilḥān* ıstılahı ile Hülegü’yü değil, Yoşmut’u kastediyorlardı. Ancak, bu ifadeden, bu dönemde *ilḥān* ıstılahının Hülegü ailesi mensuplarının taşıdığı bir unvan veya Moğol prenslerinin umumi lakabı olduğu; yine sadece Hülegü ve onun neslinden gelip hükümdarlığı tevarüs edenlerin bu unvanı taşıdığı neticesini çıkarmaktan imtina etmeliyiz. Bunun varid olabileceği sonucunu çıkarmak, ancak bu bir tek haberle mümkün olabilir. Bildiğim kadarıyla, -1260’tan önce veya sonra- Hülegü ailesinden hükümdar dışında bir kişi için bu unvanın kullanıldığına dair ne meskūkāt ve ne de resmi yazılar ve kaynaklarda, bundan başka hiçbir örnek yoktur. Bunun rastladığımız bir istisnası, o da Hülegü Hanedanı ile ilgili değildir, Reşīd el-Dīn’in, Altın Orda Moğollarının, hükümdarları Tokta (1291-1312)’ya, *ilḥān* diye hitap ettikleri şeklindeki beyanıdır³⁶. Bununla birlikte, bu rivayetin güvenilirliğinin şüpheli olduğu apaçıktır: Reşīd el-Dīn’in bu malumatı önceden bilmesi *elbette* mümkün değildir; ancak o, hikâyesine uygun konuşmalar ihdas etmek peşinde de değildi³⁷. İlaveten, Tokta’nın günümüze ulaşan birkaç sikke örneğinde *ilḥān* ıstılahı bulunmaz, fakat *kān* (= *hān*)’a sıkça rastlanır³⁸. Anlaşılan Reşīd el-Dīn, İran Moğollarının aşına oldukları bir unvanı, kuzey Moğollarının diline yerleştirmiştir.

657/1258-9 yılında, *ilḥān* ıstılahı, artık sadece Moğol karargâhlarında ve askerleri arasında değil, -Moğolca olmasa dahi- resmî diplomatik yazışmada da

³⁶ Reşīd el-Dīn, *Cāmi’ el-Tevārīḥ*, ed. E. Blochet: *Djami el-tévarikh, histoire générale du monde...*, II (Leyden ve London, 1911), s.149 (terc: J. A. Boyle, *The Successors of Genghis Khan* [London ve New York, 1971], s.128 ve n.12). bkz. Jackson, “Dissolution”, s.231 ve n. 203, rivayetin salahiyeti hakkında bazı kuşkuvar öne sürer. Allsen, *Mongol Imperialism*, s.63, n. 68, Cemāl Çarşī, *Mulḥakāt el-Şurāḥ*’dan aktarır, V. V. Bartol’d (ed.), *Turkestan v epokhu mongol’skogo nashestvita*, pt. I, *Teksty* (St Petersburg, 1898), s. 136’da, *ilḥān* unvanı, Cuci tahtına oturması münasebeti ile Berke’ye izafe edilmiştir. Bununla birlikte metin, *el-ḥān el-muslim* şeklinde de okunabilir. Dr. Jackson dikkatimi Doerfer’in, II, s.208’de yanlışlıkla, Ebū Bekr Ehrī, *Ta’rīḥ-i Şeyḥ Uveys*, ed. J. B. van Loon (‘s-Gravenhage, 1954), s.137’de *ilḥān* ıstılahının, müellif tarafından Hülegü’nün oğlu Mōngke Temur için kullandığını iddia etmesine çekmiştir. Buradaki atfın oğluna değil, Hülegü’ye olduğu aşikârdır.

³⁷ Misalen bkz. Ked-buḳa’nın ‘Ayn Cālūt Savaşı’ndan sonra Memlūk Sultanı Kutuz ile olan konuşması; Reşīd el-Dīn, ed. ‘Alizāde, III, s.74-5.

³⁸ İ. ve C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu* (İstanbul 1970-4), II, s.815; *Catalogue of the Oriental Coins in the British Museum*, VI: S. Lane-Poole, *The Coins of the Mongols* (London, 1881), s.123-4.

benimsenmeye başlamıştı. İranlı tarihçi Vaşşâf (1328'e kadar gelen tarihinde) el-Nâşır Yūsuf'un, 657/1258-9'da, muhtemelen senenin sonuna doğru Hülegü'ye gönderdiği tehditkâr mektubunda şöyle yazdığını kaydeder: *vaqafnâ... 'alā kitāb verede muḥbirān 'an el-hazret el-īlhāniyye...* ("Bizler, 'īlhān' huzurundan [veya 'īlhān' hazretlerinden] haber getiren bir mektup aldık...")³⁹. el-Nâşır Yūsuf'un, Hülegü'ye münasip olduğunu düşünerek *īlhān* kelimesinden türemiş bir kelime kullandığını farz etmek mantıklıdır. Muhtemelen günümüze ulaşan hiçbir resmî mektupta bulunmasa da, *īlhān* ıstılahı veya bunun varyantları, el-Nâşır'a gönderilen bir Moğolca mektupta kullanılmıştır⁴⁰. Hatta Sultan'ın veya onun inşa divanındaki kâtiplerin bu unvanı mültecilerden, seyyahlardan ve İbn Şeddād gibi elçilerden öğrenmiş olması da mümkündür. Her halükarda 658/1259-60'tan önce, Moğol diplomasisi veya protokolünde *īlhān* ıstılahının var olduğuna dair örneklerle henüz rastlanmamıştır⁴¹.

Özetleyecek olursak, kaynaklarda *īlhān* unvanının herhangi bir vesile ile benimsendiğine dair herhangi bir delil, henüz bulunamamıştır. 1250'lerin sonuna doğru muasır kaynaklarda, *īlhān*ın seyrek de olsa kullanıldığına dair epey malumat bulunması yanında, Hülegü dışında en az bir aile mensubunun bunu taşıdığına dair birkaç rivayet de vardır. Bu sıralarda *īlhān* unvanının Hülegü'nün teşrifatının bir parçası olduğuna dair kesin hüküm, ancak 658/1259-60 itibaren, sikkelerinin üzerinde devamlı olarak ortaya çıkmasından sonra verilebilir. Bu tarihten sonra *īlhān* unvanının, sadece Hülegü ve haleflerine hasredildiği görülmektedir⁴².

³⁹ Vaşşâf, *Tecziyet el-amşâr ve-tezciyet el-a'sâr* (Bombay edisyonunun [1269 H./1852-3] Tehran 1338 Ş./1959-60 tıpkıbasımı.), s. 44. Bu mektup W. M. Brinner, "Some Ayyubid and Mamlük documents from non-archival Sources", *Israel Oriental Studies*, 11 (1972), s.136'da tekrar yayımlanmıştır. Bu rivayet Amitai-Preiss, "Two notes" adlı makalede hülâsa edilmiştir. Bağdad istilasından sonra el-Nâşır Yūsuf, Hülegü'ye karşı uzlaşma taraftarı bir siyaset takip etmiştir. Hülegü'nün Suriye'yi fethi ortaya çıkınca el-Nâşır, öncekinin aksine, meydan okur tarzda bir tavır takınmıştır ki, bunun ifadesine bu mektupta rastlanır. Dolayısıyla mektup, 657/1259 sonlarına aittir. Bu mevzu, R. Amitai-Preiss, *The Mamluk-İlkhānid War: its Origins and Conduct up to the Second Battle of Horns (A. H. 680/A. D. 1281)* (Ph.D. diss., Hebrew University of Jerusalem, 1990), s.25-8'de teferruatıyla münakaşa edilmiştir.

⁴⁰ bkz. Amitai-Preiss, *The Mamluk- İlkhānid War*, bir önceki notta nakledildiği gibi.

⁴¹ Amitai-Preiss, "Two notes"da, *īlhān* ıstılahının, Hülegü'nün 658/1260'tan sonra sikkelere darbedildiği ileri sürülmüştür; henüz bahis mevzuu olan bu sikkelere dair örnekler bulunamadığından, iddia kuşkusuz spekülâttir.

⁴² *İlhān* ıstılahının, Hülegü ve haleflerinin resmî teşrifatlarının bir parçası olarak kullanılmasını hazırlayan koşullar için bkz. Jackson, "Dissolution", s. 231-2; Amitai-Preiss, "Two notes". Dr. Jackson (*loc. cit.*) *īlhān* ıstılahının 1260'tan sonra da nispeten seyrek kullanıldığını ileri sürmektedir. Aralık 1990'da gönderdiği mektubunda Dr. Jackson, bana bu konuyu örneklendiren bazı referanslar göndermişti. Ancak bu konu, makalenin kapsamı dışında olup, başka bir makale dâhilinde etraflıca ele alınmalıdır.

